



Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկեաժու, հնագետ)

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա) ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

 Մարմաշենի հուշակավոր վանքը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ Ախուրյանի շրջանում, Ներքին Ղանիջա հին գյուղում, լեռնա-նական քաղաքից մոտ 12 կի-լոմետր դեպի արևմուտք, Ախուրյանի ձորում։ Գյուղը ներկայումս փոխադրվել է սարա-հարթի վրա, լեռնականներից լեռնգէս տանող խճուղու եզրին և վերանվանվել է Վահրա-մաբերդ։

Մարմաշենի վանքը եղել է Հայաստանի կրոնական խոշոր կենտրոններից մեկը և պատկանում է հայ արվեստի և ճարտարա-պետության հուշակապ կոթողների թվին։ Քարերի վառ կարմիր գույնը, նրանց ողորկ մշակումը, ճարտարապետական ձևերի հե-տաքրքիր ու բնորոշ լուծումը, կառուցողա-կան ձևերի բարձր տեխնիկան, հարուստ և վերին աստիճանի նուրբ մշակված դարդա-քանդակները է՛լ ավելի վեհություն և գեղեց-կություն են տալիս նրան։

Թե երբ է հիմնադրվել այդ նշանավոր մե-նաստանը՝ ստույգ հայտնի չէ։ Պատմական աղբյուրները շատ աղոտ տեղեկություններ են պարունակում նրա մասին։ Նրա անցյալ պատմությունը նյութ են հանդիսանում վան-քի վիմագրությունները և վերջին շրջանում կատարված հնագիտական ուսումնասիրու-թյունները։

Մարմաշենի վանքով հետաքրքրվու-րա-նասերները, տեղագիրներն ու ճանապար-հորդները, ելնելով գլխավոր եկեղեցու հա-

րավային պատի վրա եղած ընդարձակ ար-ձանագրությունից (արձանագրություն Ա), նրա հիմնադրումը վերագրում են Վահրամ Պահլավունի իշխանին, Ժ դարի վերջերին։ Սակայն կատարված հնագիտական ուսում-նասիրությունները հաստատում են, որ մին-չև Վահրամ Պահլավունու այնտեղ կատար-վող շինարարությունը, դեռ դարեր առաջ, գոյություն է ունեցել Մարմաշենի վանքը։

Այս իրողության որպես ապացույց կարող են ծառայել նոր պեղված եկեղեցին և վան-քից քիչ հյուսիս գտնվող փոքր եկեղեցին, որոնց ճարտարապետական և կառուցողա-կան ձևերը խիստ բնորոշ են Զ—է դա-րերին։ Այդ տեսակետից բնորոշ է այն, որ վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պա-տի վրա փորագրված մի այլ, ավելի ընդար-ձակ արձանագրության մեջ (արձանագրու-թյուն Բ) երկու խումբ է հիշատակվում—հիմ-նական խումբը՝ Մեծ Մարմաշենը և Փոքր Մարմաշենը կամ Վերին վանքը։

Մարմաշենի վանքով զբաղվող նախորդ բոլոր հեղինակները նշված Վերին վանքը դնում են Վերին Ղանիջա գյուղի մեջ, հա-վանաբար հիմք ընդունելով գյուղի Վերին անունը, առանց նկատի առնելու, թե այդ Վերին Ղանիջան իրոք Մարմաշենի վանքից վերև է գտնվում, թե ներքև։ Խնդիրն այն է, որ այդ երկու՝ Վերին և Ներքին Ղանի-ջա գյուղերի աշխարհագրականորեն ոչ ճիշտ անվանումը շփոթություն մեջ է գցել ոչ միայն հիշյալ հեղինակներին։

Աշխարհագրական տեսակետից Ներքին Ղանիլջա գյուղը գտնվում է ավելի վերև (գետի հոսանքն ի վեր) քան Վերին Ղանիլջան, բայց որովհետև վերջինս գետնի մակերեսի կազմության տեսակետից գտնվում է ավելի բարձր դիրքում, ձորի լանջին, իսկ մյուսը՝ գետափին, այդ պատճառով կոչել են Վերին Ղանիլջա: Հասկանալի է, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Վերին վանքը պետք է գտնվեր գլխավոր վանքից դեպի վերև, այսինքն դեպի հյուսիս: Ընդ որում, վանքից դեպի հյուսիս գտնվում է վերը նշված փոքր եկեղեցին, որը բոլոր ուսումնական ուղիները վերագրում են է դարին: Դրանից էլ բխում է, որ Մարմաշենի ընդհանուր վանքը գոյություն ունի է դարին: Այդ ժամանակից մինչև Վահրամ Պահլավունու կողմից այնտեղ կատարվող նոր շինարարությունը՝ ոչինչ հայտնի չէ Մարմաշենի վանքի մասին:

Սամվել Անեցին՝ Մարմաշենի վանքի կառուցումը դնում է հայոց ՆԼԾ—ՆԽԳ (435—443), այսինքն մեր թվագրության 986—994 թվականներին: Վանքի գլխավոր եկեղեցու վրա Վահրամ Պահլավունու թողած արձանագրության համաձայն վանքը կառուցված է ՆԼԷ—ՆԶԸ (437—478=988—1029) թվականներին: Ի դեպ, պետք է նշել, որ արձանագրության մեջ ՆԼԷ թվականի է տառը նման է և Ե տառին, ուստի ընդօրինակողներից ոմանք ընթերցում են Ե (5), ոմանք էլ Է (7): Մեր կարծիքով ավելի ճիշտը Սամվել Անեցու կողմից հիշատակվածն է, այսինքն Ե (5):

Վանքի կառուցման վերաբերյալ Սամվել Անեցու և Վահրամ Պահլավունու թողած արձանագրության տեղեկությունները 35 տարով տարբերվում են իրարից: Բացի այդ, երկու փաստաթղթերի մեջ որոշակի պարզ չէ, թե Վահրամ Պահլավունին միայն գլխավոր եկեղեցին կառուցեց, նրա վրա փորագրելով վերը հիշված արձանագրությունը, թե դրա հետ միաժամանակ և ուրիշ շենքեր:

Կատարված ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ Սամվել Անեցու վկայությունը վերաբերում է միայն գլխավոր եկեղեցուն, իսկ Վահրամ Պահլավունու արձանագրությունը՝ բացի գլխավոր եկեղեցուց, նաև երկրորդ եկեղեցուն և ժամատանը:

Գլխավոր եկեղեցու արևմտյան պատի արտաքին երեսի վրա քանդակված է մի խաչ, որի ներքևում փորագրված է «Թախս ՆՆԵ (1026) ևս Մատաթէս կանգնեցի»: Արձանագրություն

ներ փորագրված է այնպես, որից պարզ երևում է, որ այդ ժամանակ, այսինքն 1026 թվականին, գլխավոր եկեղեցուն կից արդեն գոյություն ունեին գավթի կամ ժամատան կիսասյուններ: Որոշ է, որ նախ կառուցվել և ավարտվել է գլխավոր եկեղեցին՝ նրա հյուսիսային կողմում, իսկ վերջում գավթի, որի շինարարությունը 1026 թվականին արդեն մոտ էր ավարտվելուն: Վերը նշված երկու եկեղեցիների ճարտարապետական ու կառուցողական ձևերը նույնպես վկայում են, որ նրանք կառուցված են միաժամանակ:

Մինչև 1224 թվականը, շուրջ երկու հարյուր տարի, ոչ մի հիշատակություն չկա Մարմաշենի վանքի մասին: Հավանական է, որ թուրք-սելջուկյան արշավանքները ամայություն հասցրին նաև այս մենաստանը՝ ինչպես Շիրակի բազմաթիվ մյուս վանքերը:

Մարմաշենի վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատի վերը նշված ընդարձակ արձանագրությունը նաև հավաստում է, որ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը և իր եղբայր Ղարիբը, որոնք իշխանաց իշխան Վահրամի թոռներն էին, 1224 թվականին վերստին նորոգում են կաթողիկեն (գլխավոր եկեղեցին) և վերահաստատում վանքը, որն ավերված էր անօրենների կողմից, եկեղեցին ամրոց էր դարձված իսկ վանքը՝ գյուղ: Հեռացնում են գյուղի բնակիչներին և ամբողջ շրջակայքը սեփականում վանքին: Այդ ժամանակ է, որ վանքը հասնում է իր զարգացման և բարգավաճման ամենաբարձր աստիճանին:

Սակայն վանքի այդ բարգավաճ վիճակը երկար չի տևում: Ընդամենը մի տասնամյակ անց սկսվում են թաթար-մոնղոլական արշավանքները, որոնք ամայացրին ողջ Շիրակը՝ իր վանքերով հանդերձ: Մարմաշենի վանքը նորից մնում է լքված ու ամայի վիճակում: Միայն 19-րդ դարի 30-ական թվականներին, երբ Ռուսաստանը գրավեց Հայաստանի հյուսիսային մասերը և ռուս-թուրքական սահմանը դարձավ Ախուրյան գետը, Ղարսի հայ գաղթականների մի խումբ բնակություն հաստատեց վանքի շուրջը և գլխավոր եկեղեցին մաքրելով դարձրին գյուղական եկեղեցի:

Խրիմյան Հայրիկի ժամանակ փորձեր արվեցին վերականգնելու Մարմաշենի վանքը, նույնիսկ վերանորոգման որոշ աշխատանքներ կատարվեցին, սակայն, ինչպես երևում է, Հայրիկի ջանքերը հաջողությամբ չպսակվեցին:

¹ «Սամուելի քահանայի Անեցու Հաւովունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ 103:

Բ) ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Մարմաշենի վանքի մասին լույս տեսած աշխատություններում նրանց հեղինակները երեք եկեղեցի և մեկ գավիթ են արձանագրում վանքում. ումանք էլ չորս եկեղեցի՝ վանքի եկեղեցիների խմբին միացնելով նաև Փոքր Մարմաշենի եկեղեցին կամ Վերին վանքը: Ծարտարապետ Թորոս Թորամանյանը, որն այնքան շատ է զբաղվել Շիրակի ու Արագածոտնի հուշարձանների ուսումնասիրությամբ, 1924 թվականի սեպտեմբերի 4-ին առաջին անգամ այցելելով Մարմաշենի վանքը, գավթի արևմտյան կողմում նկատում է քարուկիր շարվածքի հետքեր. նա այն միտքն է հայտնում, որ այդտեղ պետք է գոյություն ունենան կլոր հատակագիծ ունեցող մի շենքի մնացորդներ:

1932—1935 թվականների ընթացքում Մարմաշենի վանքը կատարած մեր բազմաթիվ այցելությունների և կատարած հնագիտական հետազոտությունների հետևանքով միանգամայն հաստատվեց հանգուցյալ ճարտարապետի ենթադրությունը՝ այնտեղ գոյություն ունեցող կլոր հատակագծով շենքի մասին:

1954 թվականի հունիս և հուլիս ամիսներին կատարված հնագիտական պեղումների հետևանքով բացվեցին մի եկեղեցու շենքի մնացորդներ, որի հատակագիծը արտաքուստ կլոր է, ներսից խաչաձև՝ կիսակլոր խաչթևերով: Արևելյան և արևմտյան խաչթևերի երկու կողքերին կան փոքրիկ խորաններ, որոնք արևելյան կողմից ունեն համաչափ աբսիդներ: Նույն արևելյան խաչթևում պահպանվել է բնմի սալահատակի մի մասը:

Եկեղեցուց պահպանվել են միաստիճանի բարձր ստիլորադը (հենապատերը կամ ցողոց) և պատերի ստորին մասերը՝ հյուսիսային և արևմտյան կողմից՝ երեք քարաշար, արևելյան կողմից երկու քարաշար, իսկ հարավային կողմից պահպանվել է միայն հիմնապատը: Ներսից պահպանվել են խաչթևերի, ինչպես և արևելյան երկու և արևմտյանի հյուսիսային կողմի խորանների ստորին մասերը. արևմտյան կողմի խաչթևի հարավային պատը և դրան կից խորանը ամբողջովին քանդված են:

Պահպանված մասերը շարված են գլխա-

վորապես կամիր և մասամբ էլ սև տուֆի ողորկ տաշված խոշոր քարերով, պեմզայով խառնված ամուր կրաշաղախով մածուցված: Ստորին մասը կամ պղոյումը (ցողոցի և պատերի միջև եղած մասը) պատած է զանազան ձևի գոտկանման զարդերով: Քանդված մասերի բեկորները տեղում շեն պահպանված:

Պեղված եկեղեցու պահպանված մասերի ուղադիր ուսումնասիրությունը և նրանց համեմատությունը մինչ այժմ կանգուն կամ կիսավեր մնացած նույնատիպ եկեղեցական շենքերի հետ, ինչպես և պեղումներից հայտնաբերված կերամիկայի մնացորդները, հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ նա եղել է կենտրոնագմբեթ, հավանաբար եռահարկ և իր կառուցվածքով հիշեցնում է Ղվարթնոցի տաճարը, Թերևս նրա նախնական տիպը, համեմատաբար փոքր չափի: Ուստի պետք է ենթադրել, որ նա կառուցված լինի 2 դարի վերջերին կամ է դարի սկզբներին:

Քացի այդ եկեղեցու մնացորդներից, նրա հյուսիս-արևելյան կողմում, շատ մոտիկ, հայտնաբերվեց մի փոքրիկ շենք, մատուռի նմանությամբ, որը նույնպես ավերակ վիճակում է: Ծարված է նույն տուֆի տաշված քարերով, կրաշաղախով, հավանաբար կառուցված լինի 6—7 դարերում և ծառայած որպես դամբարան:

Մարմաշենի վանքում 1954 թվականին կատարված հնագիտական պեղումները, որոնք շարունակվեցին նաև 1955 և 1956 թվականներին, պարզեցին, որ Մարմաշենի վանքի հուշարձանների խումբը չի սահմանափակվում երեք եկեղեցիներով ու գավիթով, ինչպես նշում են տեղագիրները, և որ նրա հիմնադրումը չի պատկանում 6—7 դարերին՝ Պահլավունյաց իշխաններին, այլ ավելի վաղ, հավանաբար Կամսարական տոհմի իշխաններին, որոնց սեփականությունն էր կազմում այդ ժամանակ Շիրակը:

Մարմաշենի վանքի հուշարձանների խմբում կատարվող հնագիտական պեղումները շեն ավարտված. հետագա տարիների պեղումները ցույց կտան, թե ուրիշ էլ ինչ շենքեր էին մտնում այդ խմբի մեջ:

Գ) ՀՈՒՇԱՐԱՋԱՆՆԵՐԻ ՆԱԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարմաշենի վանքը բաղկացած է երկու խմբից՝ Մարմաշենի հիմնական վանքը կամ Մեծ Մարմաշենը, որի կազմի մեջ առայժմ կան չորս եկեղեցի, մեկ գավիթ-ժամատուն, մեկ դամբարան և գերեզմանոց. ապա Փոքր Մարմաշենը կամ Վերին վանքը, որը բաղ-

կացած է մի եկեղեցուց և կից գերեզմանոցից:

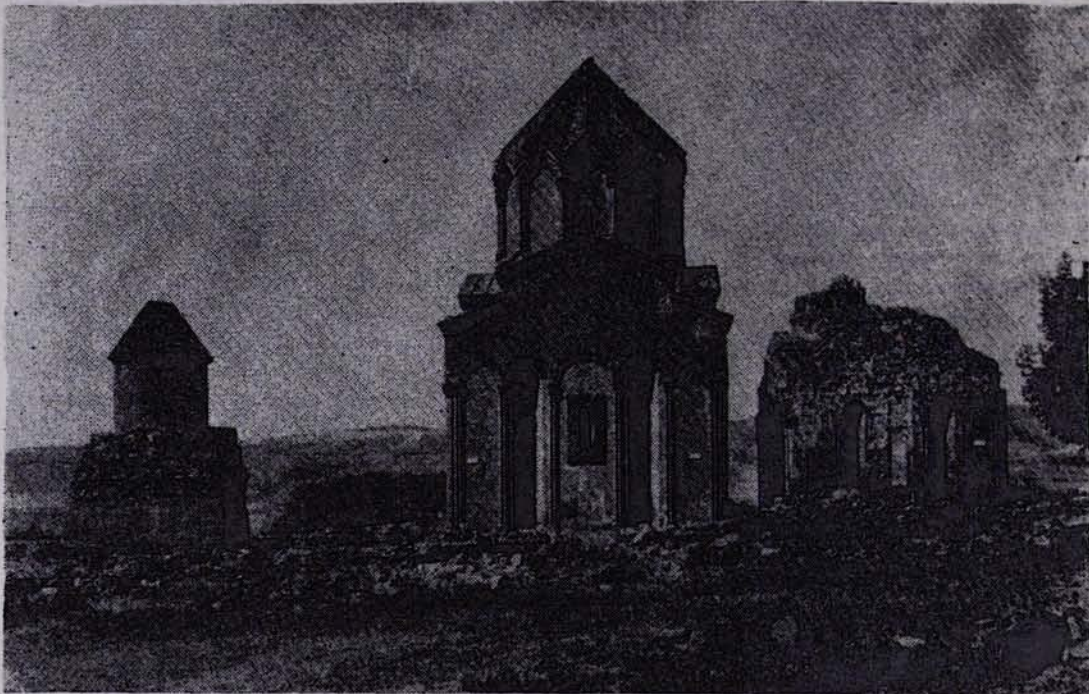
Գլխավոր եկեղեցին գտնվում է հիմնական խմբի կենտրոնում. դա ընդարձակածավալ, գմբեթավոր մի հոյակապ կառուցվածք է՝ երկարաձիգ ուղիղ քառանկյունի հատակա-

գծով: Կողերի պատերը ներսից ունեն երկուական բավականին շեշտված ելուստներ, որոնցից ձգվող կիսասյուները միանալով անտաձև (հարթ) կամարներով գոտկում են թաղակապ ծածկը՝ իրենց վրա կրելով շքեղազարդ գմբեթը: Արևելյան կողմում տեղավորված է բարձր և բավական առաջ ընկած քիմը՝ մշակված կիսաշրջան արսիդի ձևով:

Արևելյան կողմի ելուստները շատ մոտ լինելով արսիդին և կից լինելով բեմին, խորանների առջևում ստեղծել են նախախորանների ձևով շատ նեղ ու խոր տարածու-

սավորված կամարակապ խորշեր, որոնք եղբրվում են բարակ գլանաձև գոտկազարդերով: Քիվերն ունեն կողովահյուս զարդաքանդակներ:

Խիստ յուրահատուկ են գմբեթի կառուցման ձևը և նրա հարթաքանդակները: Էնդհանրապես այդ հուշարձանը օժտված է իր դարաշրջանին բնորոշ ճարտարապետական հատկանիշներով, որոշակի գեղազարդությամբ, որոնք մշակված են վերին աստիճանի նուրբ ձևով: Ամբողջ շենքը կառուցված է վառ կարմրագույն ամուր տուֆ քարից, որն ավել-



ՄԱՐՄԱՇԵՆ.— Վաճի բնդհանուր տեսարանը արևելից

թյուններ: Միակ շքամուտքը արևմտյան կողմից է: Յուրաքանչյուր ճակատից և դրանց համապատասխան գմբեթի շորս կողերից լացվում են մեկական կամարակապ լուսամուտներ: Արևելյան, հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ, արտաքուստ կան երկուական հռանկյունաձև մեծ խորշեր: Պատերն արտաքուստ մշակված են զույգ գլանաձև որմնասյուների վրա հենվող գեղազարդող կամարաշարով: Լուսամուտների շրջանակները ներկայացնում են հարթ պատի վրա քանդակված բուսական ու երկրաչափական ձևերի զարդաքանդակներ: Արսիդի պատերի մեջ կան յոթ հատ համաչափ դա-

լի է գեղեցկացնում նրա տեսքը: Նկատվում է, որ նրա կառուցողներն ունեցել են ոչ միայն մեծ հմտություն, այլև խիստ զարգացած ճաշակ:

Եկեղեցին, ինչպես ասացինք առաջին գլխում, կառուցել է Պահլավունյաց Վահրամ իշխանը 986—994 թվականներին:

Երկրորդ եկեղեցին, որ գտնվում է գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային կողմում, կառուցված է հարևան ման գլխավոր եկեղեցուն, ինչպես ճարտարապետական ձևերի, այնպես էլ հարդարանքների տեսակետից, միայն դա համեմատաբար շատ փոքր է նախորդից: Կառուցել է նույն Վահրամ Պահլավունին:

994—1029 թվականների ժամանակաշրջանում: Այդ հուշարձանը ավերակ վիճակում է, ըստ որի քանդված է ծածկը՝ դմբեթի հետ, արևմտյան պատը և հյուսիսային պատի մեծ մասը՝ մինչև արևելյան արսիղը: Կանգուն մնացած մասերից թափված է երեսապատման մեծ մասը:

Երրորդ եկեղեցին գտնվում է գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում, սա նույնպես զմբեթավոր փոքր շենք է, երկարածիզ ուղիղ-քառանկյունի հատակագծով: Յուրաքանչյուր անկյունում ունի մի-մի փոքրիկ խորան, որոնք եկեղեցու հատակագիծը ներսից դարձնում են խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչթևերով: Միակ, փոքրիկ դռն արևմտյան կողմից է՝ դարդարուն շրջանակով: Այդ հուշարձանից նույնպես թափված է երեսապատման քարերի, տանիքի ու զմբեթի վեղարի սալաքարերի մեծ մասը: Թե երբ և ով է կառուցել այդ եկեղեցին, ստույգ հայտնի չէ, նրա ճարտարապետական ու կառուցողական ձևերը բնորոշ են ԺԱ—ԺԲ դարերին: Դա նույնպես կառուցված է կարմիր տուֆի տաշված քարերով:

Դավիթը կամ ժամատունը գտնվում է գլխավոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, կից, միանգամայն ավերակ վիճակում— պահպանվել են արևմտյան ու հյուսիսային պատերի ստորին մասերը՝ երկու մետր բարձրությամբ, հարավային պատի ստորին քարաշարը և ներսի շրտ սյուների խարսխները:

Պահպանված մասերը որոշակի կերպով ցույց են տալիս, որ նա կառուցված է գավթեներին հատուկ ձևով, այն է՝ ներսում եղած շրտ սյուները և դրանց հանդեպ պատերի վրա եղած երկուական կիսասյուները միանալով կամարներով, կազմել են թաղակապ ծածկը, կենտրոնում հատուկ անցքով՝ երդիկով: Այդ գավթե նույնպես կառուցել է Վահրամ Պահլավունի իշխանը՝ երկրորդ եկեղեցուց հետո, մինչև 1029 թվականը: Նա հանդիսացել է Պահլավունյաց տան պանթոնը: Այդ գավթի մեջ են թաղված ինքը Վահրամ Պահլավունին, նրա թոռները՝ Ղարիբը և Գրիգորը և շատ ուրիշներ: Հայտնի չէ, թե երբ է ավերվել այդ գեղեցիկ շենքը:

Չորրորդ կամ նոր պեղված եկեղեցին գտնվում է գավթի արևմտյան կողմում, որի մասին հարկ եղածին չափ խառվեց համապատասխան գլխում: Սակայն թե երբ է ավերվել այդ հրաշալի հուշարձանը՝ ստույգ հայտնի չէ: Հայր Ալիշանը² տեղի-

կացնում է, որ 1801 թվականին ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ հայերը Այրարատից գաղթելով՝ մի քանի օր մնում են Մարմաշենի վանքում, ուր Հովհաննես վարդապետ Ռսկերչյանը ընդօրինակում է մեծ եկեղեցին և թվում է ուրիշ շրտ փոքր, ավերակ եկեղեցիներ, հավանաբար վանքի խմբին միացնելով նաև փոքր Մարմաշենը կամ Վերին վանքը: Դրանից հետո ոչ մի հիշատակություն չկա այդ եկեղեցու մասին: Նույնիսկ Հովհաննես եպիսկոպոս Շահումյանյանը³, Սարգիս վարդապետ Զալալյանը⁴ և Արել վարդապետ Մխիթարյանը⁵ Մարմաշենի մասին գրած իրենց աշխատություններում չեն հիշատակում այդ եկեղեցին:

Այդ բոլորից, ինչպես և կատարված հնագիտական պեղումներից պարզ է դառնում, որ 1830-ական թվականներին Դարսից եկած հայ գաղթականները, որոնք բնակություն հաստատեցին վանքի շուրջը, հարթում են այդ եկեղեցու փլատակները, վրան բնակելի շենքեր կառուցում՝ օգտագործելով եկեղեցու քարերը:

Դամբարանանման շենքեր, որը բացվեց պեղումների ժամանակ, գտնվում է վերջին եկեղեցու և գավթի արանքում: Փոքրիկ, մատուռի նմանությամբ մի շենք է, կառուցված կարմիր տուֆի տաշված փոքր քարերով, որի պատերի ստորին երկու քարաշարքերն են պահպանվել: Միակ, շատ փոքրիկ մուտքը արևմտյան կողմից է: Սրա կառուցման ժամանակը նույնպես որոշ չէ, սակայն գետնի մակերեսի նկատմամբ նրա նստվածքից երևում է, որ պետք է կառուցված լինի ԺԱ դարում, գլխավոր եկեղեցու և գավթի կառուցումից հետո: Չնայած ներսում չեն պահպանվել գերեզմանաքարեր, բայց ամկասկած է, որ նա դամբարան պետք է եղած լինի և պատկանած լինի Պահլավունյաց տոհմին:

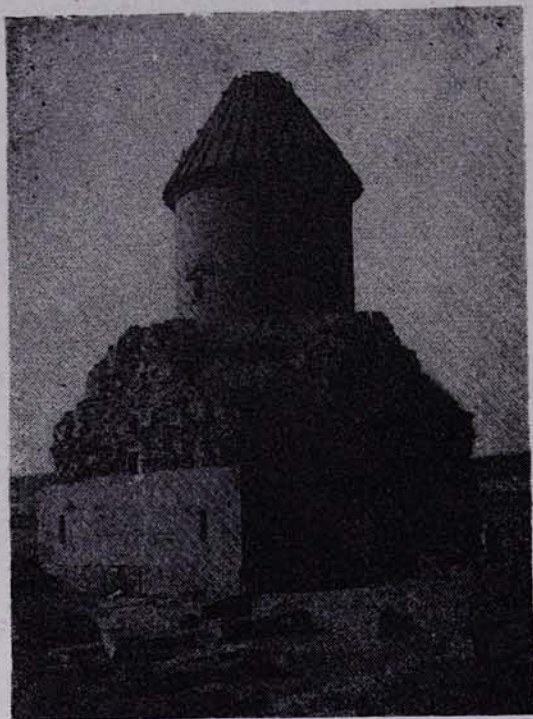
Գերեզմանոցը գտնվում է վանքի հուշարձանների խմբի արևելյան կողմում: Հին գերեզմանների տապանաքարերը, որոնք բացվեցին պեղումների ժամանակ, երեսները հարթ ձևով են և գտնվում են եկեղեցիների հիմքերի հավասար բարձրությամբ վրա: Դրանց վրա հետագայում թաղված են նոր քնակիչների անջեցյալները, որոնց գերեզմանների վրա որպես տապանաքար օգտա-

3 Հ. եպիսկ. Շահումյան, «Ստորագրություն...», Էջմիածին, 1842 թ., հատ. Բ, էջ 270—271:

4 Սարգիս վրդ. Զալալյան, «Ճանապարհորդություն...», Տիֆլիս, 1842 թ., մասն Ա, էջ 223:

5 Արել վրդ. Մխիթարյան, «Տեղագրություն Մարմաշենու», Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 3:

2 Հ. Ղ. Ալիշան, «Երբեք», Վենետիկ, 1881 թ., էջ 147—154:



ՄԱՐՄԱՇԵՆ.— Երրորդ եկեղեցին
վերանորոգումից առաջ

դործվել են վանքի կառուցվածքների քանդված քարերը, խաչքարերը և Պահլավունյաց իշխանական տան անդամների գերեզմանների տապանաքարերը: Գլխավոր եկեղեցուց մինչև հարավային փոքր եկեղեցին մի շարքով ընկած են մի քանի մահարձաններ, որոնց խաչքարերն անհայտացած են. մնում են միայն պատվանդանները, առջևներում գերեզմանաքարերով:

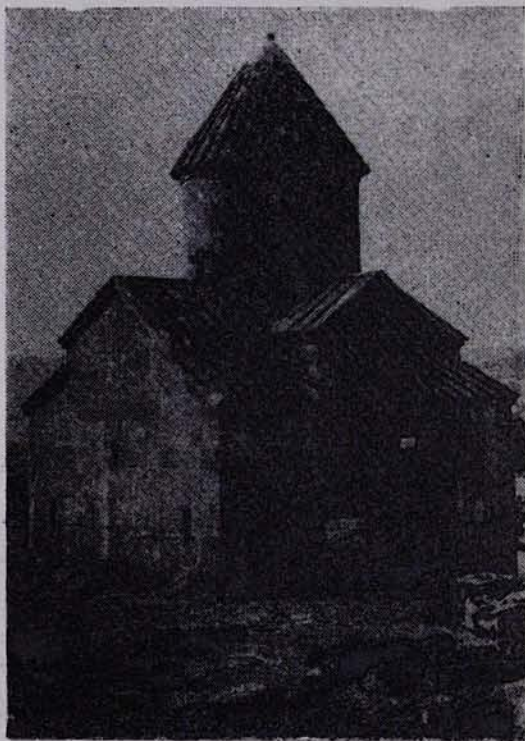
Փոքր Մարմաշենի կամ Վերին վանքի խումբը գտնվում է նախորդ խմբից քիչ դեպի հյուսիս, ձորակի մյուս ափին, փոքրիկ բարձունքի վրա: Բաղկացած է մի եկեղեցուց և կից փոքր գերեզմանոցից: Եկեղեցին կենտրոնադասիս փոքրիկ շենք է, խաչաձև հատակագծով՝ ուղղանկյուն խաչքներով: Արևելյան խաչքին արտիդային է, ուր տեղավորված է բեմը. դռան արևմտյան կողմից է: Հնշարձանն ավերակ վիճակում է. պահպանվել է հյուսիսային կես մասը, որի երեսապատ քարերի մեծ մասը պահպանված է: Գմբեթի թմբուկից պահպանված փոքրիկ մասը կլոր է և հիմքին փոխանցվում է առաքաստների միջոցով: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ եկեղեցին ենթարկվել է հիմնական վերանորոգման: Կանգուն մնացած մասերը շարված են կարմիր տուֆի սրբա-

տաշ քարերով, կրաշաղխով. նրա կառուցողական ձևերը խիստ բնորոշ են է դարին:

Գերեզմանոցը տարածվում է եկեղեցու շուրջը. գերեզմանաքարերը գլխավորապես կարմիր տուֆից են՝ իրենց դարաշրջանին համապատասխան ձևով մշակված: Կան նաև որձաքարից գերեզմանաքարեր՝ կիսամշակ ձևով: Գերեզմանոցում կան մի շարք խաչարձան-մահարձաններ, որոնցից միայն պատվանդանների կրաշաղխ միջուկն է պահպանվել: Կան նաև առանձին խաչքարերի բեկորներ ու նրանց պատվանդանները:

Այս գերեզմանոցում են թաղված Վահրամ Պահլավունի իշխանի կին Սոփիա տիկինը, նրանց Ապուղամր որդու կինը և ուրիշներ, որոնց գերեզմանաքարերը բերել և դրել են մեծ վանքի մոտ եղած գերեզմանոցում նոր թաղված նմանակների վրա:

Գերեզմանոցում որպես տապանաքար օգտագործված են եկեղեցուն պատկանող և այլ բեկորներ: Գերեզմանոցի հարավ-արևելյան եզրին ընկած է քարե կլոր սյան մեծ խոյակի հետաքրքիր մի բեկոր, որը հիշեցնում է Դվինի պեղումներից հայտնաբերված խոյակները, որի վարդաքանդակները խիստ բնորոշ են 2-3 դարերին: Նման



ՄԱՐՄԱՇԵՆ.— Երրորդ եկեղեցին
վերանորոգումից հետո

մի ամբողջական խոյակ դրված է Վերին Ղանիջա գյուղի ավերակ եկեղեցու բեմում, որպես վիմաքար: Թե որտեղից են բերված այդ խոյակները, հայտնի չէ, միայն պարզ է, որ նրանք պատկանում են խոշոր, մոնումենտալ ու գեղեցիկ շինության:

Այդ ավերակ եկեղեցին, որի բեմում դրված է նշված խոյակը, հիմնադրված է հին եկեղեցու փլատակների վրա և տրը կառուցել են 1830-ական թվականներին Ղարսից եկած և այդտեղ բնակություն հաստատած հայ զաղթականները: Հին եկեղեցու մնացորդներն այդ վայրում վկայում են, որ այստեղ հնում քնակավայր է եղել: Մարմաշենի վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա եղած ընդարձակ արձանագրության մեջ, վանքին նվիրված կալվածների թվում հիշատակվում է նաև վանքը վերականգնողների սեփականությունը կազմող և վանքին պատկանող հողաբաժինների վրա հիմնադրված Տիրաշեն անունով

գյուղը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդ հին բնակավայրը, ուր պահպանվել են եկեղեցու մնացորդները և որի վրա նոր բնակություն հաստատեցին Ղարսից գաղթած հայերը, կոչելով Վերին Ղանիջա, նշված արձանագրության մեջ հիշատակված Տիրաշեն գյուղն է:

Հայկական ՍՍՏ Միության Սովետի Շինարարության և ճարտարապետական գործերի պետական կոմիտեն դեռ 1945 թվականից ձեռնարկել է Մարմաշենի վանքի հուշարձանների ընդհանուր վերանորոգման ու բարեկարգման աշխատանքներին: Արդեն ամբողջապես ավարտված են փոքր եկեղեցու քանդված մասերի վերականգնման աշխատանքները, բարեկարգված է վանքի հողային տարածությունը: Այժմ աշխատանքներ են տարվում երկրորդ եկեղեցու քանդված մասերը վերականգնելու և քայքայված մասերն ամրացնելու ուղղությամբ:

Դ) ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ՎԻՄԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. ԳԼԽԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՊԱՏԻ ՎՐԱ, ԱՐՏԱՔՈՒՍՏ.

1. Շնորհին Աստուծոյ եւ Վահրամ Իշխանաց Իշխան և Անրիպատ Պատրիկ, որդի Գրիգորի Իշխանի Հայոց Մեծաց, ի ցեղէ
2. Պահլաւունի եւ զարմից Սրբոյն Գրիգորի հայոց Լուսաւորչի, որ յաղագս ի Քրիստոս յուսոյն հիմնադրեցի գտուր եւ
3. զտիեզերական ուխտս Մարմաշեն, սկսալ ի ՆՆԵ քուակաճին հայոց, յատուրս Սմբատա որդոյ Աշոտոյ հայոց
4. Բագաւորի, մինչեւ ի ժամանակս Յովանիսի որդոյ Գագկա հայոց շահաճախի՝ առն իմաստնոյ, շինողի եւ խաղա-
5. ղարաթի, եւ ի քուակաճս հայոց ՆՆԸ եւ կատարեցաւ մեծ ջանիւ եւ բազում ծախիւք՝ եւ եւ մայր իմ Շուշիկ Հայոց
6. Տիկնաց Տիկին, եւ Եղբարք իմ Վասակ Իշխանաց Իշխան որ նաճատակեցաւ ի բուրժաց պատերազմի եւ Արլիսարիք
7. հայոց մարգպան և մանուկն Համգէ, որք էաւ ամենայն տամբ եւ տոհմի հաւատարիմք տէրանց մերոց եւ հա-
8. հատակեալ ի վերա Տաճն Հայոց՝ աշխատութեամբ եւ արեամբ մեր եւ որդոց մերոց եւ զանձուց առատու-
9. րեամբ եւ ամենայն հնարիւք խնդրէաւ զխաղաղութիւն աշխարհիս եւ զհաստատութիւն եկեղեցեաց: Շինեցաւ եւ այլ
10. բազում եկեղեցիս եւ վանորայս, բայց զտեղի հաճատեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցաւ և լիացուցաւ
11. ամենայն գոյիւք լեւամբք եւ դաշտաւք. աւանդեցաւ ի սա գեղս եւ ագարակս զանձագինս— զԲագարանի գեղ եւ զիր ագա-

12. րակն, գոռիսն եւ գողորանգն, զԱրագէն եւ զԱզատա, զԱսմանէն եւ զԵզնկայն: Ի յԱւշականի այգիի եւ Գ շաղաց, եւ Բ շաղաց
13. Ի Դոդա, Ի յԱշտարակի այգի, Ի Կարբոյ դաշտի այգի, Ի Սերկեւլէի այգի, Ի Վժան այգի, Ի Մրենի այգիի, Ի յԱնի տներ եւ կղպականի:
14. եւ զարդարեցաւ զսա ամենայն կազմութեամբ Ի յիշատակ յախտենից՝ մեզ եւ որդոց մերոց եւ կարգեցաւ Ի ձեռն սուրբ հաւր
15. Երեմիայի եւ որ զկնի յաշորդեցաւ Սոսրենէսն, որին որդիացեալ եւ փոխարէն հատուցման ընկալեալ մեր Ի ժառանգաւորաց
16. սուրբ ուխտիս տարին Զ քառասունք անխափան մինչեւ Ի գալուստն Քրիստոսի: Արդ եթէ ոք Ի մերոց կամ յատարաց աագ որ զմեր գտուրս Ի սուրբ
17. ուխտէս պակասեցանէ կամ հայր որ զմեր ժամս խափանէ ինքն որոշեալ լիցի Ի Քրիստոսէ եւ դատող նորա սատանա լիցի եւ մի տեսցէ նա զփառս Աստուծոյ, իսկ որք
18. հաստատուն պահեն զաւանդս մեր արհնեալ եղիցին:

Բ. ՆՈՒՅՆ ՏԵՂ, ՆԱԽՈՐԴԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԿՈՂՄՈՒՄ.

1. Շնորհին Աստուծոյ եւ Մարիամ Ափխազաց եւ Հայոց
2. քազունի, դուստր Մեծին Սենիքերիմա եւ թոռն Գագկա
3. Հայոց Արքայի, որ ետու զՏարուս Ի սուրբ եւ Ի տիեզե-
4. րական ուխտս Մարմաշէն առաջնորդութեամբ հաւր
5. Սոսրենիսի՝ վասն Գագկա իմ պապոյն մեղաց թո-
6. դութեան եւ Կատային՝ իմ հանկանն եւ հատուցումն
7. բարի ընկալա Ի սրբոցս զսեանն եկեղեցիին
8. զՍուրբ Պետրոսի Ի Քրիստոս պատարագաւ զտարին որդոյն
9. Կատային՝ իմ հանկանն մինչեւ Ի գալուստն Քրիստոսի:
10. Արդ եթէ ոք Ի մեծամեծաց կամ Ի փոքունց, Ի հայոց
11. կամ Ի վրաց՝ որ այս գրոյս հակառակ կա եւ զիմ գեղն զտա-
12. րուս Ի յայս ուխտէս հանէ, ինքն ելցէ Ի կենացն Աստուծոյ.
13. եւ պարտական լիցի արեանն Քրիստոսի եւ մի տեսցէ զփառսն Աստուծոյ.
14. իսկ որ հաստատուն պահեն զաւանդս մեր արհնեալ եղիցին:

Գ. ԳԼԽԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՊԱՏԻ ՎՐԱ, ԱՐՏԱՔՈՒՄՏ.

1. Ի ժամանակս բարեպաշտից եւ աստուածասիրաց պատրուաց մերոց Աթաբակ Իւանէի եւ մանդատոր բախուցէս Շահնշահի, հրամանաւ սոցին վեր-
2. ըստին նորոգումն եղի հրաշափառ տանարի Աստուծոյ, մաւ(ր)ս լուսոյ սրբոյ կաթողիկէիս Մարմաշինոյ, Ի ձեռն որդոց Ապուլամրի Մագիստրոսի Տէր
3. Գրիգորոյ արհիեպիսկոպոսի եւ հարազատի իմոյ Ղարփին, թոռանց վարհամա իշխանաց իշխանին, զարմից եւ շառաւելի սրբոյն
4. Գրիգորի շինողի Ի հիմանց մեծաւ տեւչութեամբ եւ յուսով զայ վասն բազմագումար քանանայից եւ պարգեւեալ արդինս յովսէֆ գեղ-
5. արայս, այգեստանս, կողպականի եւ շաղացանի, որ եւ ցուցանէ իւր արձանագիրն մի ըստ միոյն, եւ փարամացուցեալ ամենայն
6. գոյիւք առ Ի լնուլ եւ առաւելուլ զպէտս կարեւորս զիւրեանց եւ զեկաց. եւ ունէր ժամանակ իբրեւ ոչ սակաւս գի
7. աւերեալ էր յաճարիկեաց եւ զվանքս գեղ արարեալ զկաթողիկէս բերդա-

8. զրկեալ յամենայն գոյից մինչև յաւուրս յայսոսիկ. իսկ ի ՈՂԴ քուականիս հայոց քաջ եւ արի զաւրականն Քրիստոսի
9. սիրելի եղբայրն իմ Խարիփն իմով կամակցութեամբ խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ ազատել զսա ի տղմուտ եւ զազիր մթնա-
10. զգածութենէն հասուցանել նախկի փառաւորութեանն հանեալ արտաքս զշինականսն, եւ եղեւ բնակարան սրբոց քահանայից եւ
11. կրանաւորաց հաճոյացելոց Աստուծոյ. զարդարեցաւ զսա սպասիւք պայծառագգեստիւք եւ սրբութեամբք ոսկեղէն եւ արծաթեղէն եւ
12. Հին եւ Նոր Կտակարանաւ եկեղեցականաւ: Եւ ընծայեցաւ ի սմայ նուէր հայրենի գեղն զԱզատա եւ որ ի վանիցս հողիս
13. վերայ շինեցաւ եւ անուանի Տիրաշէն եւ ի յայսկոյս գետոյն ջաղացանի որ կան ի կարմրեղեն ի վայր եւ ի վեր, զխոտ, զհող, եւ
14. զոր ինչ ի սկզբանէ ունէին, եւ քաղաքիս զմեր պապենի հայրենիք եկեղեցին զՍուրբ Ստեփանոս բոլոր ամենայն ժողովրդ-
15. եամբն, եւ երկու այգի ի Մարմնտի որ ի նախնեաց մերոց ի մեզ էր հասեալ. եւ միաւորեցաւ զվերի վանքն մեծ վանիցս իւր ամենայն
16. ստացուածաւ եւ լիցի հրամանաւ միոյ առաջնորդի: Մինչ այս առ այս-չափ կատարեցաւ առժամայն գեղեցկագեղ եղբայրն իմ Խարիփ
17. Մագիստրոսն զովեալն յամենայն լեզուաց մարտիրոսացաւ ի պատե-րագմի անաւորեաց, եւ միայն մնացի ես՝ Գրիգոր եղկելի եւ զրկեալ ի նմանէ:
18. Զմարմին նորա բերեալ քաղեցաւ առ դրանս սրբոյ կաթողիկէիս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վահրամա իշխանի, եւ փոխարէն հատուցեն սպա-
19. սաւորք սորա ընդ մերոյն արդեանցս զոր արարաւ զկաթողիկէիս զաւագ խորանին պա(տարագ)ն յանուն նահատակին (առն) Խարիփն կատարել յամենայն ար
20. ի սկզբանէ տարոյն մինչեւ ցկատարումն տարոյն յայսմհետէ մինչ փ ծագումն Որդոյն Աստուծոյ: Որ ոք խափանէ կամ շորբել ջանայ ընչից
21. եկեղեցոյս որոշեցի ի փառացն Աստուծոյ եւ զրկեցի ի մշտնջենական կենացն: Կատարիչք գրելոյս արհեստցին յԱստուծոյ եւ ի սրբոց նորա ոգի եւ մարմին:

Դ) ՏԱՊԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՎԱՆՔԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՈՂՄԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՈՑՈՒՄ

1. Այս հանգիստ է Սոփեա աղախնի Քրիստոսի, կնոջ Վահրամա Պանլաւունոյ իշխանաց իշխանի,
2. դստեր Տիգրանա հայոց մարգպանի տեառն Անձեւացեաց Մեծին Վասպուրա-
3. կանի կիսարեա առ Աստուած փոխեցա եւ բողի զաւակս իմ տրտում. աղա-
4. չեմ յիշե(ս)շիք ի Քրիստոս եւ Աստուած ձեզ ողորմեցի: Թուին ՆԿԴ:

Բ. ՓՈՔՐ ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏԱՆԸ

1. ԶՇնաւորիկ քաղաքոս յիշեց(էք ի Քրիստոս):

